

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3689>

Number: 52 , p. 57-70, Winter I 2016

Yayın Süreci / Publication Process

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date - Yayınlanma Tarihi / The Published Date

11.09.2016

10.12.2016

**OKULLARDA ZORBALIĞI ÖNLEME VE MÜDAHALE ETMEYE
YÖNELİK YAPILAN UYGULAMALAR:
PSİKOLOJİK DANIŞMAN GÖRÜŞLERİ¹**
*PREVENTION/INTERVENTION STRATEGIES OF BULLYING IN SCHOOLS:
PERSPECTIVES OF SCHOOL COUNSELLOR*

Doç. Dr. Fulya Cenkseven Önder

Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü PDR Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Filiz Yurtal

Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sınıf Öğretmenliği Ana Bilim Dalı

Yard. Doç. Dr. Sencer Bulut Özsezer

Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sınıf Öğretmenliği Ana Bilim Dalı

Öz

Bu çalışmada okullarda zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik ne tür uygulamaların yapıldığını belirlemek amaçlanmıştır. Araştırma 58'i kadın (%51.8), 54'ü erkek (%48.2) olmak üzere 112 okul psikolojik danışmanından elde edilen veriler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar "Zorbalığı Önleme ve Müdahale Etmeye Yönelik Uygulamalar Anketi"ni yanıtlamışlardır. Araştırma sonucunda en sık kullanılan stratejilerin zorba ve kurban öğrencilerin aileleriyle iletişime geçme ve görüşme, okul personelinin zorba bir davranışın sonucunda zorba ve kurban öğrencilerle konuşması, en az kullanılan stratejilerin ise öğrenci jüri/mahkemesi kurarak zorba öğrencilerin yargılanması, tüm okula uygulanan zorbalığın doğasını ve yaygınlığını ortaya çıkaran anket çalışması, okuldaki öğretmen olmayan personele yönelik zorbalığı önleme ve müdahale eğitimleri olduğu belirlenmiştir. En etkili olarak belirtilen ilk üç strateji okulun tamamına yönelik olumlu davranışları destekleme uygulamaları, zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik okul politikası ve resmi raporlama yöntemleri oluşturmaktır. Kurban ve zorbanın bir araya gelmesini engelleyen önlemler ve zorbalara karşı "Sıfır Tolerans Politikası" geliştirme etkisiz olarak en fazla belirtilen stratejilerdir. Okullarda geliştirilmesine en çok gereksinim duyulan stratejiler ise öğrencilere zorbalığı önlemeye yönelik eğitim aktiviteleri düzenleme, zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik okul politikası oluşturma ve okul personelinin eğitime ve bilgilendirmedir. Ailelerin yeterince destek olmaması okulda zor-

¹ Bu çalışma 13. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi'nde (07-09 Ekim 2015) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

balık karşıtı stratejileri kullanmayı güçleştiren faktörlerin başında gelmektedir. Sonuçlar daha önce yapılan araştırmalar ışığında tartışılmış ve daha sonraki araştırmalara yönelik öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Akran Zorbalığı, Zorbalığı Önleme, Zorbalığa Müdahale, Okul Psikolojik Danışmanı Görüşleri, Olumlu Davranış Geliştirme

Abstract

The purpose of this study was to determine what type of prevention/intervention strategies were applied in schools for anti-bullying. 112 school counsellor (58 female / 51.8%; 54 male / 48.2%) completed a survey called "prevention/intervention strategies for bullying". This research result shows that most frequently used strategies as follows; "communicate and interview with families of bully and victim" and "talking with bully and victim following bullying incidents". The least used strategies were also listed as follows; "peer juries / court for bullies", "school wide survey to assess the extent and nature of bullying problems" and "anti bullying training for non teaching staff (e.g. bus driver)". The most effective three strategies mentioned by school counsellor seem to "support positive behavior school wide", "creating prevention/intervention policies for school" and "official reporting procedure". "Zero tolerance policy" and "procedures to avoid contact between the bullies and victims" strategies most frequently mentioned as an ineffective ones. As a result of this study most needed strategies to be developed in schools are as follows; "organize training activities for students in order to prevent bullying", "reacting prevention/intervention policies for school" "inform and educate the school staff". Lack of sufficient support from family is one of the factors that complicate the use of anti-bullying strategies in schools. The results are presented and discussed in light of previous research and recommendations for further research are presented.

Keywords: Bullying, Bullying Prevention, Bullying Intervention, School Counsellors' Perspectives, Develop Positive Behavior Policy

GİRİŞ

Zorbalığın dünya genelinde okullarda yaygın olarak görülen ve genellikle ihmal edilen bir problem olduğu bilinmektedir. Son 15 yılda bu konuda yapılan araştırmaların arttığı ve bu araştırmaların sonucunda hem zorba hem de mağdurun akademik sorunlar, psikolojik zorluklar ve sosyal ilişki sorunları yaşadığı, kısa ve uzun vadeli uyum güçlüğü gösterme açısından risk altında olduklarını gösteren bulgular elde edilmiştir (Swearer vd., 2010).

Zorbalık zarar verme niyeti taşıyan, tekrar tekrar ortaya çıkmasıyla ve zorba mağdur arasında bir güç dengesizliği ile karakterize edilen saldırgan davranış şeklidir (Olweus, 1993). Bu tanım yaygın olarak kabul edilmektedir. Zorbalık genellikle, sözel, fiziksel veya ilişkisel olarak sınıflandırılır ve saldırganlığın bir alt boyutudur. Fiziksel zorba-

lık, vurma, tekmeleme, ya da başka bir öğrenciye yönelik doğrudan şiddetin herhangi bir biçimi olan davranışları içerir. Sözel zorbalık, isim takma, sataşma ve sözlü tehditleri içerir. İlişkisel zorbalık ise dedikodu yayma, kasıtlı olarak öğrencileri faaliyetlerin dışında bırakma gibi davranışları içerir. Zorbalık doğrudan ya da dolaylı zorbalık şeklinde de sınıflandırılmaktadır (Bauman, 2008; Jacobsen & Bauman, 2007; Smith & Ananiadou, 2003). Ayrıca siber zorbalık (cyberbullying) olarak bilinen elektronik metin yoluyla da uygulanan bir türü de vardır (Diamanduros, etc., 2008).

Zorbalıkla ilgili alanyazın incelendiğinde, sürekli olarak bu tür olayların olumsuz sonuçlar ortaya çıkardığı, hem zorba hem de mağdurların, zorbalığa karışmayan akranlarına göre sosyal, duygusal, davranışsal ve akademik problemler göstermesinin daha mümkün olduğu ifade edilmektedir (Bauman,

2008). Zorbalığın okulun öğrenme ortamı üzerinde derin ve yaygın bir etkiye sahip olduğunu gösteren kanıtlar giderek artmaktadır. Taciz, tehdit ve okulda dışlanmış, alay edilme korkusu öğrencinin öğrenme yeteneğini engellemektedir (Whitted & Dupper, 2005).

Okullarda zorbalığı önlemek veya en aza indirmek için birçok program geliştirilmiştir. Dan Olweus bu konudaki çalışmalara öncülük etmiş daha sonra da dünya genelinde yaygınlaşarak devam etmiştir. 1980'lerin başında Olweus'un zorbalığı önlemeye yönelik okul çapında hazırladığı kapsamlı programda, zorbalık tüm okul, sınıf ve bireysel olmak üzere çoklu düzeylerde ele alınmıştır. Okul düzeyinde zorbalığın yaygınlığını belirlemek için öğrencilere anket uygulanmış, zorbalık üzerine okulda konferanslar günü düzenlenmiş, oyun alanlarında denetim artırılmış, personel ve ebeveynler ile toplantılar düzenlenmiş, tüm okul iklimini geliştirme üzerine odaklı öğretmen grupları bilgilendirilmiştir. Sınıf düzeyinde, zorbalığa karşı sınıf kuralları geliştirmede öğrenci katılımı sağlanmış, zorbalığı tartışmak için düzenli sınıf toplantıları düzenlenmiş, rol oynama aktiviteleri ve zorbalıkla ilgili alanyazın kullanılmış ve işbirliğine dayalı öğrenme stratejileri kullanılmıştır. Sonuçlar öğrencilerin ifade ettiği zorbalığın % 50 azaldığını göstermiştir. Ancak program farklı yerlerde uygulandığında farklı sonuçların elde edildiği görülmüştür (Bauman, 2008).

Vreeman ve Carroll (2007), okul temelli zorbalığı önleme programlarını sistematik olarak inceledikleri çalışmada, çocuklardaki zorbalık davranışının iyi planlanmış müdahalelerle azaltılabileceği sonucuna varmışlardır. Eğer müdahaleler çok sayıda disipline dayalı olur ve tüm okul kapsarsa başarıdaki değişimin daha fazla olduğunu tespit etmişlerdir. Smith ve Ananiadou (2003) farklı ülkelerde uygulanan büyük ölçekli okul temelli müdahale çalışmalarını gözden geçirdiklerinde, bu programların okullarda zorba-

lığı azaltma konusunda etkililiği açısından önemli ölçüde farklılıklar tespit etmişlerdir. Zorbalığı önleme programlarının etkililiğini inceleyen bir başka meta-analiz çalışması (Merrell vd., 2008) 1980 yılından 2004 yılına kadar 25 yıllık süreyi kapsayan bir dönemde, araştırmacıların kriterlerini karşılayan 16 çalışma üzerinde yapılmıştır. Sonuçlara göre müdahale çalışmalarında ele alınan değişkenlerin üçte birinde anlamlı ve klinik olarak önemli pozitif etkiler bulunmaktadır. Sonuçların büyük bir kısmı olumlu ya da olumsuz anlamlı bir değişim göstermemiştir. Araştırmacılar, okul zorbalığına müdahale etme çalışmalarında olumlu sonuçlarda ortaya çıkabildiği, ancak sonuçların büyük olasılıkla gerçek zorbalık davranışlarından ziyade bilgi, tutum ve algı üzerindeki etkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Ttofi ve Farrington (2011) okullarda anti-zorbalık programlarının etkililiği konusunda 1983 ile 2009 yılları arasında yapılan anti-zorbalık programının etkilerini değerlendiren çalışmalar üzerinde sistematik bir inceleme ve meta-analiz değerlendirmesi yaptıklarında sonuçların etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Özellikle ebeveyn toplantıları, disiplin uygulamaları ve oyun alanlarında denetim uygulama gibi etkinlikleri dahil eden yoğun programların daha etkili olduğu sonucuna varmışlardır. Ayrıca Farrington ve Ttofi (2009) ebeveyn ve öğretmen eğitimi, sınıf disiplin yöntemleri kullanımı, tüm okulda zorbalık karşıtı politika ve öğretici video kullanımının zorbalık ve mağduriyetin azalması ile pozitif ilişkili olduğunu belirlemişlerdir.

Ülkemizde de zorbalığı önlemeye yönelik olarak birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan birinde Dölek (2002) 10 haftalık grupla psikolojik danışma programının öğrencilerin zorbalık eğilimlerinin azalmasında ve zorbalıkla baş etme tutumlarının artmasında bir etkisi olmadığını saptanmıştır. Türktan (2013) da, zorbalıkla baş etmeye yönelik akran destek programına katılan altıncı ve yedinci sınıf öğrencilerinin zorbalıkla baş etme düzeyleri-

nin programın bitiminde ve izleme ölçümlerinde programa katılmayan öğrencilere göre anlamlı ölçüde gelişmediğini belirlemiştir. Benzer şekilde Kutlu (2005) da araştırmasında, zorbalıkla başa çıkma eğitimi programının zorbaca davranışlar ve bu davranışlara maruz kalmayı azaltmada etkili olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Farklı olarak Takış (2007) ortaöğretim kurumları için geliştirdiği zorbaca davranışlar ile baş edebilme programının kısa süreli etkililiğini incelemiş ve programın, zorbalık yapan öğrencilerin oranının azalmasında, zorbalığa uğrayan öğrencilerin oranının azalmasından daha etkili olduğunu belirlemiştir. Şahin ve Akbaba (2010) uyguladıkları empati eğitimi programı sonucunda, deney grubundaki ilköğretim 4. ve 5. sınıf öğrencilerinin empati düzeyinde artış, zorbaca davranışlarında ise azalma olduğunu saptamışlardır. İlköğretim ikinci kademe öğrencileri arasında akran istismarı konusunda yapılan farkındalık eğitiminin etkisini belirlemeye yönelik araştırmada ise, eğitim sonucunda öğrencilerin akran istismarı konusunda bilgi düzeylerinde belirgin düzeyde artış olduğu görülmüştür (Bozkurt vd., 2011). Ayas (2008) ilköğretim kurumları için geliştirilen tüm okul yaklaşımına dayalı zorbaca davranışları önleme programının etkililiğinin saptanmasına yönelik çalışmasında, programın ilköğretim birinci kademe zorba ve kurban olma oranlarının azalmasında etkili olduğu ve bu etkinin uzun süreli olarak devam ettiğini belirlemiştir. Bir başka çalışmada ise, grupla psikolojik danışma yoluyla akran baskısı uygulayan lise öğrencilerinin uyguladıkları baskıyı azaltılmaya yönelik programın akran baskısının azaltılmasında etkili olduğu bulunmuştur (Sargın & Çetinkaya, 2010). Yurt dışında olduğu gibi ülkemizde de uygulanan programların bir kısmı belli noktalarda etkili olurken, bazı programların sonucunda düşük düzeyde etki ya da etkisiz olduğunu gösteren sonuçlar elde edilmiştir.

Zorbalığı önleme ve müdahale yaklaşımlarında yukarıda verilen değerlendirme araştırmalarından da anlaşıldığı üzere tüm

okul düzeyinde hazırlanan programların daha etkili olduğu konusunda görüş birliği vardır (Ayas, 2008 ; Bauman, 2008 ; Vreeman & Carroll, 2007). Ancak tüm okulu hedef alan önleme ve müdahaleye yönelik çalışmalarda bazı uygulamaların daha etkili, bazılarının ise daha az etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca müdahale programlarının her okul düzeyinde aynı derecede etkiye sahip olmadığı da anlaşılmaktadır. Okulların zorbalığı önleme ve müdahale etme yaklaşımlarının etkili olup olmadığı, hangi uygulamaların daha etkili, hangi uygulamaların daha etkisiz olduğu, okul ve okul personelinin zorbalığı önlemede ne tür engellerle karşılaştığı, ne tür desteğe ihtiyaç duyduğu cevaplandırılması gereken sorulardır.

Psikolojik danışmanlar zorbalık üzerinde etkileri olan büyük bir sistemin parçasıdır. Bazı bulgular okul ortamında diğer yetişkinler (yani öğretmenler ve yöneticiler) ile karşılaştırıldığında psikolojik danışmanların eğitimlerinden dolayı zorbalığa daha iyi tepki verebileceğini düşündürmektedir (Power-Elliott & Harris, 2012). Okul danışmanları ve psikologlar gibi okul-temelli ruh sağlığı uzmanları, zorbalıkla mücadelede ilk savunma hattı olabilir ve okulda oluşan şiddetin her türüyle başetmede en büyük kaynak olduğu söylenebilir. Bu konuda liderlik rolünü üstlenmeleri için gerekli donanım ve becerilere sahiptirler. Bu nedenle okullarda uygulanan programlar, müdahale stratejileri, zorbalığı önleme ve zorbalığın türlerini anlamada anahtar kişi olabilirler (Bauman, 2008 ; Bauman vd., 2008 ; Charlton, 2009 ; Lund vd., 2012).

Sherer ve Nickerson (2010) okul ortamında zorbalık karşıtı uygulamalara ilişkin Amerikan okullarında mevcut yapılan uygulamaların ne olduğunu kapsamlı olarak değerlendiren çalışmaların yetersiz olduğunu vurgulayarak, okullardaki mevcut uygulamaların neler olduğunu kapsamlı olarak değerlendirdikleri çalışmalarında okul psikologlarının değerlendirmelerine başvurmuşlardır. Bu bağlamda zorbalığı önleme/müdahale

stratejilerini 5 kategoride incelenmiştir. Bunlar; a) sistem düzeyinde müdahaleler, b) okul personeli ve aile katılımı, c) öğrencilere eğitimsel yaklaşım, d) öğrenci katılımı ve e) zorba ve kurbanlara müdahale. Okul ortamında çalışan 213 okul psikoloğuna okullarındaki mevcut zorbalık karşıtı uygulamalara ilişkin bilgi almak amacıyla bir anket uygulanmıştır. Zorbalık olayından sonra zorbalık yapan öğrenci ile konuşma, zorba olanlar için disiplin sonuçlarını uygulama ve yetişkin denetimini artırma en sık kullanılan üç strateji olarak belirlenmiştir. Akran jürisi/mahkemesi oluşturmak, zorbalık karşıtı kurul oluşturmak ve akran danışmanlığı en az kullanılan stratejiler olarak bulunmuştur. Okul düzeyinde olumlu davranış desteği, mekanı ve ders planını değiştirmek ve zorbalık olaylarına anında tepki verme en etkili olarak algılanmıştır. Zorba ve mağdurlar arasında temas kurmaktan sakınma, zorbalara karşı sıfır tolerans politikası ve yazılı zorbalık karşıtı politika en az etkili stratejiler olarak algılanmıştır (Sherer & Nickerson, 2010). Bu çalışma dayanak alınarak ülkemizde de okullarda zorbalığı önlemeye yönelik ne tür uygulamaların yapıldığı ve

detaylı olarak incelenmediği, bu konuda araştırmalara gereksinim olduğu fark edilmiş ve benzer bir çalışmanın ülkemizde de yapılmasına karar verilmiştir.

Bu çalışmada ülkemizdeki okullarda zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik ne tür uygulamaların yapıldığını belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- 1) Ülkemizde hangi tür zorbalık karşıtı stratejiler ne sıklıkta kullanılmaktadır?
- 2) Psikolojik danışmanların algıladıkları en etkili ve en etkisiz stratejiler nelerdir?
- 3) Psikolojik danışmanlar en fazla hangi alanlarda uygulamalara ihtiyaç duymaktadırlar?
- 4) Hangi engeller uygulamada güçlükler ortaya çıkarmaktadır?

YÖNTEM

Katılımcılar

Araştırma Türkiye'nin Adana ilinde çalışmakta olan 58'i kadın (%51.8), 54'ü erkek (%48.2) olmak üzere 112 okul psikolojik danışmanından elde edilen veriler üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların özellikleri

Değişkenler	f	%
Cinsiyet		
Kadın	58	51.8
Erkek	54	48.2
Öğrenim durumu		
Lisans	89	79.5
Lisans üstü	23	20.5
Kaç yıldır okul psikolojik danışmanı olarak çalışmakta*		
1-5	36	33.7
6-10	31	28.8
11-15	30	28.0
16 +	10	9.3
Çalıştığı kurum		
İlkokul	32	28.6
Ortaokul	41	36.6
.Lise	39	34.8

Çalıştığı okuldaki öğrenci sayısı		
299 ve altı	11	9.8
300-599	25	22.3
600-999	33	29.5
1000-1499	28	25.0
1500 ve üstü	15	13.5
Okulların bulunduğu bölgelerin sosyo-ekonomik düzeyi		
Alt sosyo-ekonomik düzey	52	46.4
Orta sosyo-ekonomik düzey	50	44.7
Üst sosyo-ekonomik düzey	10	8.9
Zorbalık karşıtı uygulamalara ilişkin kendini değerlendirmesi		
Zayıf	15	13.4
Orta	45	40.2
İyi	51	45.5
Mükemmel	1	0.9

Tablo 1’de görülebileceği gibi, katılımcıların 89’u (%79.5) lisans, 23’ü (%20.5) lisansüstü eğitim almış olup, 36’sı (%33.7) 1-5 yıl, 31’i (%28.8) 6-10 yıl, 30’u (%28.0) 11-15 yıl ve 10’u (% 9.3) 16 yıl ve daha fazla süredir okul psikolojik danışmanı olarak çalışmaktadırlar. Katılımcıların 32’si (%28,6) ilkokul, 41’i (%36.6) ortaokul, 39’u ise (%34.8) lisede çalışmaktadır. Katılımcıların çalıştıkları okullar daha çok 300-599 (n=25, %22.3), 600-999 (n=33, %29.5) ve 1000-1499 (n=28, 25%) öğrenci sayısına sahip olup daha çok şehrin orta (n=45, %40.2) ve düşük sosyo-ekonomik düzeye (n=42, %37.5) sahip bölgelerinde yer almaktadır. Ayrıca katılımcıların 15’i (%13.4) zorbalık karşıtı uygulamalara ilişkin kendisini zayıf, 45’i (%40.2) orta, 51’i (%45.5) iyi ve 1’i (%0.9) mükemmel olarak tanımlamaktadır.

Ölçme Araçları

Zorbalığı Önleme ve Müdahale Etmeye Yönelik Uygulamalar Anketi (Current Bullying Prevention/Intervention Activities). Sherer ve Nickerson (2010) tarafından okul temelli zorbalığı önleme ve müdahale konusunda ampirik ve kuramsal bilgiler temel alınarak geliştirilmiş olan anket üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm katılımcıların ve çalıştıkları okullara ilişkin genel bilgileri öğrenmeye yöneliktir. İkinci bölümde ise katılımcıların okullarında gerçekleştirilen zorbalığı önleme ve müdahale etmeye yönelik etkinlikler hakkında bilgi edinmeye yönelik sorular bulunmaktadır. Bu bölümde toplam 43 zorbalık karşıtı strateji yer almakta olup, zorbalık karşıtı stratejiler okul çevresi, personel katılımı, ebeveyn katılımı, öğrencileri eğitime, akran katılımı, zorba ve kurbanlarla çalışma şeklinde altı başlık altında gruplandırılmıştır. 39 strateji için yanıtlayıcılar her bir stratejinin ne sıklıkta kullanıldığını 5’li (1= hiç, 2=bazen, 3=sık sık, 4=daima, 5=bilmiyorum) derecelendirmişlerdir. Diğer 4 strateji ise (zorbalık karşıtı politika, zorbalık karşıtı komite, okul çapında olumlu davranış destek planı ve raporlama prosedürleri) katılımcıların çalıştıkları okulda kullanılıp, kullanılmadığına ilişkin *evet*, *hayır* ve *bilmiyorum* şeklinde yanıtlanabilmektedir. Son bölümde ise hangi zorbalık karşıtı müdahalelerin en etkili ve etkisiz olanlar olduğunu ve okulda en çok geliştirilmesine gereksinim duyulan zorbalığı önleme stratejilerinin neler olduğunu belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır. Orijinal form Türkçe’ye çevrilmiş, gerek çeviri gerekse de kapsamı açısından ilgili alanda uzman üç akademisyen tarafından incelenmiştir. Ayrıca Türkçe form beş okul psikolojik danışmanı tarafından anlaşılabilirlik açısından değerlendirilmiştir.

İlk bölümde ise hangi zorbalık karşıtı müdahalelerin en etkili ve etkisiz olanlar olduğunu ve okulda en çok geliştirilmesine gereksinim duyulan zorbalığı önleme stratejilerinin neler olduğunu belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır. Orijinal form Türkçe’ye çevrilmiş, gerek çeviri gerekse de kapsamı açısından ilgili alanda uzman üç akademisyen tarafından incelenmiştir. Ayrıca Türkçe form beş okul psikolojik danışmanı tarafından anlaşılabilirlik açısından değerlendirilmiştir.

dirilmiştir. Gelen öneriler doğrultusunda son hali verilmiştir.

İşlem

Verilerin önemli bir kısmı Adana Rehberlik Araştırma Merkezi ve Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği Adana Şubesi'nin düzenlediği toplantılara katılan ve formu yanıtlamaya gönüllü olan okul psikolojik danışmanlarından toplanmıştır. Anket formunda yer alan sorular yaklaşık 20-25 dakikada yanıtlanabilmektedir.

Verilerin Analizi

Araştırmada okullarda en sık ve en az kullanılan zorbalık karşıtı stratejiler, hangi stratejilerin etkili ya da etkisiz değerlendiril-

diği, hangi alanlarda uygulamalara gereksinim duyulduğu ve uygulamadaki güçlükleri belirlemek amacıyla frekans ve yüzdeler hesaplanmıştır. Toplanan verilerin çözümlenmesinde SPSS-WINDOWS 17 paket programı kullanılmıştır.

BULGULAR

Araştırmanın amaçlarından biri okullarda en sık ve en az kullanılan zorbalık karşıtı stratejileri belirlemektir. Okullarda en sık ve en az kullanılan ilk on strateji Tablo 2 ve Tablo 3'de yer almaktadır.

Tablo 2. En sık kullanılan zorbalık karşıtı stratejiler

En sık kullanılan stratejiler	f (%)
Zorba öğrencilerin aileleriyle iletişime geçme ve görüşme	93 (83.1)
Kurban öğrencilerin aileleriyle iletişime geçme ve görüşme	92 (82.1)
Okul personelinin zorba bir davranışın sonucunda zorba öğrenciyle konuşması	88 (78.6)
Okul personelinin zorba bir davranışın sonucunda kurban öğrenciyle konuşması	88 (78.6)
Zorbalarla bireysel psikolojik danışma oturumları yapma (empati, öfke kontrol yönetimi, kişisel problem çözme becerileri kazandırma gibi)	88 (78.6)
Okuldaki görünmez yerlerin periyodik olarak yetişkinler tarafından kontrolünün sağlanması veya kameraların yerleştirilmesiyle gözlemlenmesi (tuvaletler, depolar gibi)	85 (75.9)
Okuldaki zorba risk grubundaki öğrencilerin belirlenmesi ve gerekirse müdahale edilmesi	85 (75.9)
Kurbanlarla bireysel psikolojik danışma oturumları yapma (atılganlık, duygusal düzenleme, kişisel problem çözme becerileri kazandırma gibi)	82 (73.2)
Yetişkin arabuluculuğu kullanılarak, problem çözme prosedürlerinin zorba öğrencilerin empati ve sorumluluklarını artırmaya yönelik çalışmalar	79 (70.5)

Katılımcıların okullarında en sık kullandıkları stratejilerin zorba ve kurban öğrencilerin aileleriyle iletişime geçme ve görüşme (%83.1, %82.1) stratejileri olduğu belirlenmiştir. Ayrıca katılımcıların % 70'inden fazlasının okul personelinin zorba bir davranışın sonucunda zorba ve kurban öğrenciyle konuşması (%78.6), zorba öğrencilerle bireysel psikolojik danışma oturumları (empati, öfke kontrol yönetimi, kişisel problem çözme becerileri kazandırma gibi) yapma (%78.6), okuldaki

görünmez yerlerin periyodik olarak yetişkinler tarafından kontrolünün sağlanması veya kameraların yerleştirilmesiyle gözlemlenmesi (%75.9), okuldaki zorba risk grubundaki öğrencilerin belirlenmesi ve gerekirse müdahale edilmesi (%75.9), kurbanlarla bireysel psikolojik danışma oturumları yapma (%73.2), yetişkin arabuluculuğu kullanılarak, problem çözme prosedürlerinin zorba öğrencilerin empati ve sorumluluklarını artırmaya yönelik çalışmalar (%70.5) ve öğrencilerle toplu olarak

zorbalık hakkında konuşma(%70.5) gibi stratejileri okullarında en sık kullanılan stratejiler olarak belirttikleri görülmüştür.

Tablo 3. En az kullanılan zorbalık karşıtı stratejiler

En az kullanılan stratejiler	f (%)
Öğrenci jüri/mahkemesi kurarak zorba öğrencilerin yargılanması	6 (5.4)
Tüm okula uygulanan, zorbalığın doğasını ve yaygınlığını ortaya çıkaran anket çalışması	12 (10.7)
Okuldaki öğretmen olmayan personele (hizmetli, sekreter, kantin çalışanları vb.) yönelik zorbalığı önleme ve müdahale eğitimleri	13 (11.6)
Zorbalık ve akran çatışmalarını tartışmaya yönelik haftalık sınıf toplantıları düzenleme	15 (13.4)
Okuldaki öğretmen olmayan personel (hizmetli, sekreter, kantin çalışanları vb.) için hazırlanmış zorbalığı engellemeye yönelik yazılı belgeler ya da internet kaynakları	17 (15.2)
Zorbalığı önleme sürecinde öğrencileri resmi olarak karar mekanizmasına dâhil etme	20 (17.9)
Öğretmenlere yönelik zorbalığı önleme ve müdahale eğitimleri	26 (23.2)
Yeni okula başlayan öğrencilere okulu (çevreyi) tanıtmak amacıyla eski öğrencilerden oluşan hoş geldin komitesi oluşturma	34 (30.4)
Öğretmenler için hazırlanmış zorbalığı engellemeye yönelik yazılı belgeler ya da internet kaynakları	35 (31.3)
Sınıfta zorbalığı önlemeye yönelik oturumlar planlama	37 (33.0)

Tablo 3 de görülebileceği gibi, katılımcıların okullarında en az kullandıkları strateji öğrenci jüri/mahkemesi kurarak zorba öğrencilerin yargılanmasıdır (%5.4). Katılımcıların %20'sinden daha azının, tüm okula uygulanan zorbalığın doğasını ve yaygınlığını ortaya çıkaran anket çalışması (%10.7), okuldaki öğretmen olmayan personele yönelik zorbalığı önleme ve müdahale eğitimleri (%11.6), zorbalık ve akran çatışmalarını tartışmaya yönelik haftalık sınıf toplantıları düzenleme (%13.4), okuldaki öğretmen olmayan personel için hazırlanmış zorbalığı engellemeye yönelik yazılı belgeler ya da internet

kaynakları (%15.2) ve zorbalığı önleme sürecinde öğrencileri resmi olarak karar mekanizmasına dâhil etme (%17.9) gibi stratejileri okullarında kullanılan stratejiler olarak belirttikleri görülmüştür. Ayrıca yeni okula başlayan öğrencilere okulu tanıtmak amacıyla eski öğrencilerden oluşan hoş geldin komitesi oluşturma (%30.4), öğretmenler için hazırlanmış zorbalığı engellemeye yönelik yazılı belgeler ya da internet kaynakları (% 31.4) ve sınıfta zorbalığı önlemeye yönelik oturumlar planlama (%33) stratejilerinin okullarda en az kullanılan stratejiler arasında olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4. Algılanan en etkili zorbalığı önleme stratejileri

Zorbalığı Önleme Stratejileri	En etkili f(%)
Okulun tamamına yönelik, olumlu davranışları destekleme uygulamaları	63(56.3)
Zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik okul politikası	41(36.6)
Resmi raporlama yöntemleri oluşturma (öğrencinin zorbalık olaylarında arayabileceği bir telefon numarası, doldurabileceği bir form ya da şikayet kutusu gibi)	27(24.1)
Zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik uygulamaları koordine edecek ve rehberlik yapacak "zorbalığı önleme komisyonu"	24(21.4)
Okuldaki zorba ve kurban risk grubundaki öğrencilerin belirlenmesi ve müdahale	22(19.6)

etme	
Öğrencilere zorbalığı önlemeye yönelik eğitim aktiviteleri düzenleme	21(18.8)
Okuldaki alanların (sınıf, koridor, bahçe vb.) ve zaman çizelgesinin (teneffüs, sosyal aktiviteler, ders, etüt vb.) zorbalığı engelleyecek şekilde düzenlenmesi	20(17.9)
Zorbalık olaylarına anında müdahale etme	20(17.9)
Zorbalılarla psikolojik danışma	12(10.7)
Ailelerin zorbalığa karşı yapıla müdahalelere katılımını sağlama	10(8.9)
Ailelerin zorbalığı önlemeye yönelik çalışmalara katılımını sağlama	9(8.0)
Okuldaki görünmez ve az yapılandırılmış yerlerdeki kontrolün arttırılması	8(7.1)
Kurbanlarla psikolojik danışma	8(7.1)
Okul personelini eğitime ve bilgilendirme	6(5.4)
Zorbalara karşı "Sıfır Tolerans Politikası" geliştirme	6(5.4)
Kurban ve zorbanın bir araya gelmesini engelleyen önlemler	5(4.5)
Tüm okula uygulanan, zorbalığın doğasını ve yaygınlığını ortaya çıkaran anket çalışması	4(3.6)
Yetişkin arabuluculuğu kullanılarak, problem çözme yöntemlerini uygulama	3(2.7)
Öğrencilerin zorbalığı önlemeye yönelik çalışmalara katılımını sağlama	3(2.7)
Öğrencilerin zorbalığa karşı yapılan müdahalelere katılımını sağlama	0(0)

Katılımcılar tarafından zorbalığı önlemede en etkili olarak algılanan her bir stratejinin frekansı Tablo 4'de sunulmuştur. Tablo 4'de de görülebileceği gibi, en etkili olarak belirtilen ilk üç strateji okulun tamamına yönelik, olumlu davranışları destekleme uygu-

lamaları (%56.3), zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik okul politikası (%36.6) ve resmi raporlama yöntemleri oluşturmaz (%24.1).

Tablo 5. Algılanan en etkisiz zorbalığı önleme stratejileri

Zorbalığı Önleme Stratejileri	En etkisiz f(%)
Kurban ve zorbanın bir araya gelmesini engelleyen önlemler	50 (44.6)
Zorbalara karşı "Sıfır Tolerans Politikası" geliştirme	30(26.8)
Tüm okula uygulanan, zorbalığın doğasını ve yaygınlığını ortaya çıkaran anket çalışması	21(18.8)
Okuldaki alanların (sınıf, koridor, bahçe vb.) ve zaman çizelgesinin (teneffüs, sosyal aktiviteler, ders, etüt vb.) zorbalığı engelleyecek şekilde düzenlenmesi	20(17.9)
Ailelerin zorbalığa karşı yapıla müdahalelere katılımını sağlama	19(16.9)
Resmi raporlama yöntemleri oluşturma (öğrencinin zorbalık olaylarında arayabileceği bir telefon numarası, doldurabileceği bir form ya da şikayet kutusu gibi)	18(16.1)
Ailelerin zorbalığı önlemeye yönelik çalışmalara katılımını sağlama	18(16.1)
Zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik uygulamaları koordine edecek ve rehberlik yapacak "zorbalığı önleme komisyonu"	16(14.3)
Okul personelini eğitime ve bilgilendirme	14(12.5)
Yetişkin arabuluculuğu kullanılarak, problem çözme yöntemlerini uygulama	14(12.5)
Öğrencilerin zorbalığa karşı yapılan müdahalelere katılımını sağlama	12(10.7)
Okuldaki görünmez ve az yapılandırılmış yerlerdeki kontrolün arttırılması	12(10.7)

Zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik okul politikası	11(9.8)
Öğrencilere zorbalığı önlemeye yönelik eğitim aktiviteleri düzenleme	9(8.0)
Zorbalık olaylarına anında müdahale etme	6(5.4)
Okuldaki zorba ve kurban risk grubundaki öğrencilerin belirlenmesi ve müdahale etme	6(5.4)
Zorbalarla psikolojik danışma	4(3.6)
Kurbanlarla psikolojik danışma	4(3.6)
Okulun tamamına yönelik, olumlu davranışları destekleme uygulamaları	3(2.7)
Öğrencilerin zorbalığı önlemeye yönelik çalışmalara katılımını sağlama	2(1.8)

Katılımcılar tarafından zorbalığı önlemede etkisiz olarak algılanan stratejiler en etkisiz görülenden stratejiden başlayarak Tablo 5’de sıralanmıştır. Tablo 5’de de görülebileceği gibi, kurban ve zorbanın bir araya gelme-

sini engelleyen önlemler (%44.6) ve zorbalara karşı “Sıfır Tolerans Politikası” geliştirme (%26.8) etkisiz olarak en fazla belirtilen stratejilerdir.

Tablo 6. Okulda en çok geliştirilmesine gereksinim duyulan zorbalığı önleme stratejileri

Zorbalığı Önleme Stratejileri	f (%)
Öğrencilere zorbalığı önlemeye yönelik eğitim aktiviteleri düzenleme	27 (24.1)
Zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik okul politikası	26 (23.3)
Okul personelini eğitime ve bilgilendirme	26 (23.3)
Ailelerin zorbalığı önlemeye yönelik çalışmalara katılımını sağlama	24 (21.5)
Zorbalara karşı “Sıfır Tolerans Politikası” geliştirme	22 (19.6)
Ailelerin zorbalığa karşı yapıla müdahalelere katılımını sağlama	20 (17.9)
Öğrencilerin zorbalığı önlemeye yönelik çalışmalara katılımını sağlama	20 (17.9)
Okulun tamamına yönelik, olumlu davranışları destekleme uygulamaları	15 (15.4)
Zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik uygulamaları koordine edecek ve rehberlik yapacak “zorbalığı önleme komisyonu”	14 (12.4)
Okuldaki alanların (sınıf, koridor, bahçe vb.) ve zaman çizelgesinin (teneffüs, sosyal aktiviteler, ders, etüt vb.) zorbalığı engelleyecek şekilde düzenlenmesi	14 (12.4)
Öğrencilerin zorbalığa karşı yapılan müdahalelere katılımını sağlama	14 (12.4)
Okuldaki zorba ve kurban risk grubundaki öğrencilerin belirlenmesi ve müdahale etme	13 (11.7)
Zorbalık olaylarına anında müdahale etme	10 (8.7)
Zorbalarla psikolojik danışma	10 (8.7)
Ailelerin zorbalığa karşı yapıla müdahalelere katılımını sağlama	9 (8.1)
Okuldaki görünmez ve az yapılandırılmış yerlerdeki kontrolün arttırılması	8 (7.2)
Tüm okula uygulanan, zorbalığın doğasını ve yaygınlığını ortaya çıkaran anket çalışması	7 (6.3)
Yetişkin arabuluculuğu kullanılarak, problem çözme yöntemlerini uygulama	7 (6.3)
Resmi raporlama prosedürleri oluşturma (öğrencinin zorbalık olaylarında arayabileceği bir telefon numarası, doldurabileceği bir form ya da şikayet kutusu gibi)	6 (5.4)
Kurbanlarla psikolojik danışma	6 (5.4)

Okulda en çok geliştirilmesine gereksinim duyulan zorbalığı önleme stratejileri

Tablo 6’da yer almaktadır. Katılımcılar öğrencilere zorbalığı önlemeye yönelik eğitim akti-

viteleri düzenleme (%24.1), zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik okul politikası (%23.3) ve okul personelini eğitime ve bilgilendirme (%23.3) stratejilerini okulda geliştirilmesine en çok gereksinim duyulan stratejiler olarak belirtmişlerdir.

Tablo 7. Zorbalık karşıtı stratejilerin okullarda uygulanmasını güçleştiren faktörler

Faktörler	f (%)
Ailelerin yeterince destek olmaması	67(59.8)
Öğretmenlerin yeterince destek olmaması	53(47.3)
Önceliklerin başka konulara verilmesi	49(43.8)
Eğitimli personel eksikliği	40(35.7)
Uzman ve kaynak eksikliği	39(34.8)
Bütçe kısıtlamaları	32(28.6)
Yönetimden yeterince destek alnamaması	26(34.8)
Yeteri kadar zamanın olmaması	25(22.3)

Katılımcılara okullarında zorbalık karşıtı stratejileri kullanmalarını güçleştiren faktörler sorulmuştur. Tablo 7’de de görülebileceği gibi, katılımcıların yarısından fazlası ailelerin yeterince destek olmamasını (%59.8) okullarında zorbalık karşıtı stratejileri kullanmalarını güçleştiren faktörlerden biri olarak belirtmişlerdir. Öğretmenlerin yeterince destek olmaması (%47.3), önceliklerin başka konulara verilmesi (%43.8) ve eğitimli personel eksikliği (%35.7) katılımcıların belirttiği diğer faktörlerdir.

TARTIŞMA

Araştırmanın bulgularına göre okullarda en sık kullanılan stratejilerin zorba ve kurban öğrencilerle konuşma, aileleriyle görüşme, okul personelinin zorba ve kurban öğrencilerle konuşması, zorbalık yapan öğrencilere psikolojik danışma yapma, risk grubundaki öğrencileri belirleme ve gerekirse müdahale etme vb. bireysel müdahale stratejilerin sıklıkla uygulandığı tespit edilmiştir. Araştırmada en az kullanılan stratejilerin jüri/mahkemesi kurarak zorba öğrencilerin yargılanması, tüm okula uygulanan zorbalığın doğasını ve yaygınlığını ortaya çıkaran anket çalışması yapma, okuldaki öğretmen olmayan personele yönelik zorbalığı önleme ve müdahale eğitimleri, zorbalık ve akran çatışmaları-

nı tartışmaya yönelik haftalık sınıf toplantıları düzenleme gibi faaliyetler olarak belirlenmiştir. En az kullanılan stratejilerin bireysel olmaktan ziyade daha çok sistem çapında stratejiler olduğu görülmektedir. Bu bulguların Sherer ve Nickerson’ın (2010) yapmış olduğu araştırma bulgularıyla tutarlı olduğu görülmüştür ve zorbalık olayları olduğu zaman müdahale edildiğini gösteren sonuç bu çalışmada da desteklenmiştir. Whitted ve Dupper (2005) da incelemelerinde en başarılı okul temelli programların çocuğa bireysel yaklaşımdan ziyade okul kültürünü ve iklimini değiştirmeye yönelik programlar olduğunu tespit etmişlerdir. Okulda zorbalığı önlemek ya da en aza indirmek için en etkili yaklaşımlar zorba, kurban, izleyiciler, aileler ve toplumu hedefleyen kapsamlı, çok düzeyli stratejileri içerir.

Katılımcılar tarafından en etkili olarak belirtilen ilk üç strateji okulun tamamına yönelik, olumlu davranışları destekleme uygulamaları, zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik okul politikası oluşturma ve resmi raporlama yöntemlerine yer verilmesidir. Bu bulgunun bu konuda yapılan araştırma bulgularıyla ve alanyazınla uyumlu olduğu görülmektedir. Okul çaplı olumlu davranışları destekleme yaklaşımının zorbalığı ve mağduriyeti azalttığı (Orpinas, Horne, & Sta-

niszewski, 2003) aynı zamanda antisosyal davranışları da azalttığı bulunmuştur (Metzler vd., 2001). Etkisiz olarak en fazla belirtilen stratejiler ise kurban ve zorbanın bir araya gelmesini engelleyen önlemler ve zorbalara karşı "Sıfır Tolerans Politikası" geliştirmedir.

Okulda en çok geliştirilmesine gereksinim duyulan zorbalığı önleme stratejileri ise öğrencilere zorbalığı önlemeye yönelik eğitim aktiviteleri düzenleme, zorbalığı önleme ve müdahaleye yönelik okul politikası oluşturma ve okul personelinin eğitime ve bilgilendirme stratejileri olarak belirlenmiştir. Yapılan araştırmalar tüm okulu kapsayan müdahale yaklaşımlarının etkili olduğunu desteklemektedir. Tüm okulu kapsayan müdahale yaklaşımları zorbalık karşıtı politika oluşturma, oyun alanlarında sıkı bir gözetim yapma, kişilerarası tutum ve davranışları geliştirmeye yönelik müfredat aktiviteleri, ebeveynlerle yakın çalışma (Bauman, Rigby, & Hoppa, 2008), okul personeli, öğrenciler, ebeveynler ve okulla ilgili diğer kurumların zorbalığı önlemede işbirliği yapması, çocukların zorbalık karşıtı stratejilere dahil edilmesi, zorbalığın kabul edilemez olduğunun onlara öğretilmesi, zorbalık olaylarına müdahale etmesi, durdurması ve zorbalık olaylarını bildirmesi yönünde motive edilmesi, ebeveynlere okulun zorbalık karşıtı politikalarının bildirilmesi ve zorbalık oluştuğu zaman dahil edilmesi, öğretmenlerin zorbalıkla başetmede etkili yolları öğrenmesi gibi uygulamaları kapsamaktadır (Fekkes, vd., 2005).

Okullarda zorbalık karşıtı stratejileri kullanmayı güçleştiren faktörler ise ailelerin yeterince destek olmaması, öğretmenlerin yeterince destek olmaması, önceliklerin başka konulara verilmesi ve eğitilmiş personel eksikliği çok sayıda katılımcının belirttiği diğer faktörlerdir. Zorbalığı önleme programlarında aileler önemli paydaş olarak görülmekte ve programın oluşturulması, uygulanması ve değerlendirilmesi aşamasında dahil edilmeleri gerektiği konusunda vurgu yapılmaktadır (Whitted & Dupper, 2005). Farrington ve Ttofi

(2009) de ebeveyn ve öğretmen eğitiminin zorbalık ve mağduriyetin azalmasında çok önemli olduğunu belirtmektedirler. Eğitilmiş personelin eksikliği alanyazında da önemli güçlük oluşturan faktör olarak belirtilmektedir (Furlong, vd., 2003 ; Fox, vd., 2012). Bu araştırmanın sonucu da bu güçlüğün hala devam ettiğini göstermektedir. Hornby (2016) yaptığı alanyazın taraması sonucunda zorbalığı önlemeye yönelik müdahalelerin ve programların, okullarda zorbalığa büyük oranda etkisinin bireysel olarak tek başına yeterli olmadığı ve bu nedenle sistemik bir yaklaşımın gerekli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu açıdan, zorbalık, bireylerin, ebeveynlerin, akranların, okulun ve toplumun özelliklerinden etkilendiğinden, etkili zorbalık önleme stratejileri ve müdahalelerinin bu düzeylerin her birinde hedeflenmesi gerektiğini öne sürmektedir.

Birçok çalışma gibi bu çalışmanın da bazı sınırlılıkları vardır. Öncelikle veriler sadece bir ilde çalışan okul psikolojik danışmanlarından toplanmıştır. Bu danışmanların çalıştıkları okulların çoğu da merkez ilçelerde yer almaktadır. Ayrıca katılımcıların önemli bir bölümü ilkokul veya ortaokulda çalışmaktadır. Liselerde çalışan katılımcı oranı daha azdır. Bu nedenlerle sonuçları başka illerdeki okullara ve özellikle de liselere genellenmesi konusunda sınırlılıklar bulunmaktadır. Bu araştırmada elde edilen bilgiler okul psikolojik danışmanlarının algılamalarına dayanmaktadır. Okul psikolojik danışmanlarının çalıştıkları okullarda hangi rehberlik çalışmalarına ağırlık verdikleri, okulun gereksinimleri verilen yanıtları etkilemiş olabilir. Daha sonra bu konuda yapılacak çalışmalarda bilginin geçerliğini arttırmak için çoklu bilgi kaynaklarına başvurulması önerilmektedir. Bu çalışma okul psikolojik danışmanlarının zorbalık karşıtı stratejilerinin etkililiği, kullanımı veya sınırlılıkları konusunda bilgi vermektedir. Ancak her bir zorbalık karşıtı stratejinin nasıl etkili bir şekilde kullanılabileceğine ilişkin de bilgiye gereksinim vardır. Bu gereksinime yönelik araştırmaların yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Ayas, T. (2008). *Zorbalığı Önlemede Tüm Okul Yaklaşımına Dayalı Bir Programın Etkiliği*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Bauman, S. (2008). The Role of Elementary School Counselors in Reducing School Bullying, *The Elementary School Journal*, 108/5, 362-375.
- Bauman, S., Rigby, K., & Hoppa, K. (2008). US Teachers' and School Counsellors' Strategies for Handling School Bullying Incidents, *Educational Psychology*, 28/7, 837-856.
- Bozkurt, S., Akbıyık, A., Yüzük, S., Beşer Gördeles, N., & Sağkal, T. (2011). Bir Yatılı Bölge Okulunda Akran İstismarı ve Farkındalık Eğitiminin Etkisi, *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 14/4, 1-9.
- Charlton, A. L. (2009). *School Counselors' Perceived Self-Efficacy for Addressing Bullying in the Elementary School Setting*, Doctoral dissertation, USA: Virginia Polytechnic Institute and State University.
- Diamanduros, T., Downs, E., & Jenkins, S. J. (2008). The Role of School Psychologists in the Assessment, Prevention, and Intervention of Cyberbullying, *Psychology in the Schools*, 45/8, 693-704.
- Dölek, N. (2002). *İlk ve Orta Öğretim Okullarındaki Öğrenciler Arasında Zorba Davranışların İncelenmesi ve "Zorbalığı Önleme Tutumu Geliştirilmesi Programı"nın Etkisinin Araştırılması*. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Farrington, D. P. & Ttofi, M. M. (2009). School-Based Programs to Reduce Bullying and Victimization, *Campbell Systematic Reviews*, 6, 1-147
- Fekkes, M., Pijpers, F. I., & Verloove-Vanhorick, S. P. (2005). Bullying: Who Does What, When and Where? Involvement of Children, Teachers and Parents in Bullying Behavior, *Health Education Research*, 20/1, 81-91.
- Fox, B. H., Farrington, D. P., & Ttofi, M. M. (2012). Successful Bullying Prevention Programs: Influence of Research Design, Implementation Features, and Program Components, *International Journal of Conflict and Violence*, 6/2, 273-282.
- Furlong, M. J., Morrison, G. M., & Grief, J. L. (2003). Reaching an American Consensus: Reactions to the Special Issue on School Bullying, *School Psychology Review*, 32/3, 456-470
- Hornby, G. (2016). Bullying: an Ecological Approach to Intervention in Schools. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 60/3, 222-230.
- Jacobsen, K. E., & Bauman, S. (2007). Bullying in Schools: School Counselors' Responses to Three Types of Bullying Incidents, *Professional School Counseling*, 11/1, 1-9.
- Kartal, H. & Bilgin, A. (2007). İlköğretim Öğrencilerine Yönelik Bir Zorbalık Karşıtı Program Uygulaması: Okulu Zorbalıktan Arındırma Programı. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 3/2, 207-227.
- Kutlu, F. (2005). *The Effect of Bullying Management Training on Bullying Behaviors of Elementary School Students*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Lund, E. M., Blake, J. J., Ewing, H. K., & Banks, C. S. (2012). School Counselors' and School Psychologists' Bullying Prevention and Intervention Strategies: A Look into Real-World Practices, *Journal of School Violence*, 11/3, 246-265.
- Merrell, K. W., Gueldner, B. A., Ross, S. W., & Isava, D. M. (2008). How Effective are

- School Bullying Intervention Programs? A Meta-analysis of Intervention Research, *School Psychology Quarterly*, 23/1, 26-42.
- Metzler, C. W., Biglan, A., Rusby, J. C., & Sprague, J. R. (2001). Evaluation of a Comprehensive Behavior Management Program to Improve School-Wide Positive Behavior Support, *Education and Treatment of Children*, 24, 448- 479.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*, Oxford, UK: Blackwell.
- Orpinas, P., Horne, A. M., & Staniszewski, D. (2003). School Bullying: Changing the Problem by Changing the School, *School Psychology Review*, 32/3, 431-444.
- Power-Elliott, M., & Harris, G. E. (2012). Guidance Counsellor Strategies for Handling Bullying, *British Journal of Guidance & Counselling*, 40/1, 83-98.
- Sargın, N. & Çetinkaya, B. (2010). Akran Baskısını Azaltmada Grupla Psikolojik Danışmanın Etkililiği, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 185-192.
- Sherer, Y. C., & Nickerson, A. B. (2010). Anti-bullying Practices in American Schools: Perspectives of School Psychologists, *Psychology in the Schools*, 47/3, 217-229.
- Smith, P. K., & Ananiadou, K. (2003). The Nature of School Bullying and the Effectiveness of School-based Interventions, *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 5/2, 189-209.
- Swearer, S. M., Espelage, D. L., Vaillancourt, T., & Hymel, S. (2010). What can be done about School Bullying? Linking Research to Educational Practice, *Educational Researcher*, 39/1, 38-47.
- Şahin, A. (2007). *İlköğretim Okullarında Zorbaca Davranışların Azaltılmasına Yönelik Empati Eğitim Programının Etkisinin Araştırılması*, Yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, M. & Akbaba, S. (2010). İlköğretim Okullarında Zorbaca Davranışların Azaltılmasına Yönelik Empati Eğitim Programının Etkisinin Araştırılması, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18/1, 331-342.
- Takış, Ö. (2007). *Orta Öğretim Kurumları İçin Geliştirilen Zorba Davranışlarla Baş Edebilme Programının Etkisinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Ttofi, M. M., & Farrington, D. P. (2011). Effectiveness of School-based Programs to Reduce Bullying: A Systematic and Meta-analytic Review, *Journal of Experimental Criminology*, 7/1, 27-56.
- Türktan, Ş. (2013). *Zorbalıkla Baş Etmeye Yönelik Akran Destek Programının Ortaokul 6. ve 7. Sınıf Öğrencilerinin Zorbalıkla Baş Etme Becerilerine Etkileri*, Yayınlanmamış doktor tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Whitted, K. S., & Dupper, D. R. (2005). Best Practices for Preventing or Reducing Bullying in Schools, *Children & Schools*, 27/3, 167-175.
- Vreeman, R. C., & Carroll, A. E. (2007). A Systematic Review of School-based Interventions to Prevent Bullying, *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 161/1, 78-88.